
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση αρχίζει με την απόφαση του μετανάστη να εγκαταλείψει προσωρινά ή μόνιμα την πατρίδα του και τελειώνει με την επιστροφή του και την επανένταξή του στην κοινωνία της χώρας προέλευσής του. Στην περίπτωση που ο μετανάστης δεν επιστρέφει, ο κύκλος δεν κλείνει ποτέ, όσο τουλάχιστον στις επόμενες γενιές διατηρείται η εθνική συνείδηση και η αναφορά στη χώρα προέλευσης. Όσο δηλαδή η διαδικασία της αφομοίωσης των μεταναστών στην κοινωνία της χώρας υποδοχής παραμένει ατελής.

Τα προβλήματα λοιπόν που θέτει η μετανάστευση δεν αφορούν μόνο τους αρχικούς μετανάστες. Αφορούν επίσης τις επόμενες γενιές των μεταναστών, τόσο στο επίπεδο της ενσωμάτωσής τους στις χώρες υποδοχής, όσο και στο επίπεδο των σχέσεών τους με τη χώρα προέλευσης και της ενδεχόμενης επιστροφής τους.

Το 1978 ο ΟΟΣΑ εισάγει την έννοια της μεταναστευτικής αλυσίδας. Η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία η οποία αρχίζει με την απόφαση του μετανάστη να εκπατριστεί και τελειώνει με την επιστροφή και την επανένταξή του στην κοινωνία της χώρας προέλευσης.¹ Ακόμα η έννοια της μεταναστευτικής αλυσίδας περιλαμβάνει την ανάλυση των σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στα διάφορα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας και την έρευνα των σωρευτικών αποτελεσμάτων στο κοινωνικό, το οικονομικό, το πολιτικό και το πολιτιστικό πεδίο.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντιμετώπισης της μετανάστευσης, δημοσιεύουμε τα κείμενα που αποτελούν αυτό τον τόμο. Πρόκειται για εννέα κείμενα που τα περισσότερα παρουσιάστηκαν στο συνέδριο για τους «Έλληνες μετανάστες στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Αυστραλίας», που πραγματοποιήθηκε στη Μελβούρνη το Μάρτιο του 1987.

* Université de Paris VIII.

1. OCDE, *La Chaine Migratoire*, 1978, σ. 5.

Η παρουσίαση αυτών των κειμένων είναι χρήσιμη, γιατί μας δείχνει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της ελληνικής μετανάστευσης, τις σχέσεις ανάμεσα στα μεταναστευτικά ρεύματα που γνώρισε η ελληνική κοινωνία, τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ταυτότητας και τις συνέπειες της μετανάστευσης όχι μόνο για το μετανάστη και την οικογένειά του αλλά και για την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της.

Σήμερα η Ελλάδα δεν είναι πλέον η χώρα αποστολής μεταναστών που γνώρισαμε τη δεκαετία του '60, στη διάρκεια της οποίας υπήρξαν περίοδοι που ο ετήσιος αριθμός των μεταναστών ξεπερνούσε τη φυσική αύξηση του πληθυσμού. Από τη στιγμή που οι χώρες υποδοχής μεταναστών στη Δυτική Ευρώπη έλαβαν μέτρα για τη συγκράτηση της μετανάστευσης, η ελληνική μετανάστευση προς τις χώρες αυτές περιορίστηκε στα μέλη των οικογενειών των μεταναστών. Περιορισμένο επίσης ήταν το ρεύμα της ελληνικής μετανάστευσης με κατεύθυνση προς τις υπερωκεάνειες χώρες. Βέβαια από το 1988, που τέθηκε σε ισχύ το καθεστώς της ελεύθερης διακίνησης των Ελλήνων, η μετανάστευση προς τη Δυτική Ευρώπη και ειδικά τη Δυτική Γερμανία αυξήθηκε. Από το 1982 μέχρι και το 1987 η ετήσια μετανάστευση των Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία κυμαίνεται από 10 έως 15.000 άτομα, ενώ το 1988 φτάνει τα 33.000 άτομα.

Παράλληλα, η Ελλάδα έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών, όπως άλλωστε και η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία, που τροφοδότησαν στο παρελθόν σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα.

Οι επίσημες στατιστικές για την είσοδο μεταναστών δεν εκφράζουν την έκταση του φαινομένου της μετατροπής αυτών των χωρών από χώρες αποστολής μεταναστών σε χώρες αποστολής και υποδοχής μεταναστών, γιατί ένα μεγάλο ποσοστό των μεταναστών που βρίσκονται σ' αυτές τις χώρες είναι παράνομο.

Πέρα από την είσοδο μεταναστών, νόμιμα ή παράνομα, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε μια σημαντική αύξηση του αριθμού των Ελλήνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα. Η έρευνα που διεξάγει το ΕΚΚΕ για την αποδημία και την παλιννόστηση κατέγραψε για τα έτη 1985-86 περίπου 625.000 Έλληνες που έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, μόνο οι Έλληνες που θα έρθουν από τη Σοβιετική Ένωση τα επόμενα πέντε χρόνια θα ξεπεράσουν τις 150.000. Σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε εκείνους που έρχονται από την Αλβανία και κατορθώνουν τελικά να μείνουν στην Ελλάδα.

Οι αλλαγές που παρατηρούμε στην ελληνική μετανάστευση σήμερα, σε σχέση με εκείνη της δεκαετίας του '60, οδήγησαν στην εμφάνιση νέων προβλημάτων σ' ό,τι αφορά την παραμονή των Ελλήνων στις χώρες υποδοχής, την εκπαίδευση των παιδιών τους, τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας, την ένταξη ή την επανένταξη στην ελληνική κοινωνία των Ελλήνων εκείνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα και την ενσωμάτωση των ξένων που έρχονται στην Ελλάδα αθώμενοι από τις οικονομικές, τις κοινωνικές ή τις πολιτικές συνθήκες των χωρών τους.

Η μετανάστευση είναι η έκφραση της κινητικότητας ενός πληθυσμού. Για να εκφραστεί όμως η κινητικότητα του πληθυσμού μέσω της μετανάστευσης, πρέ-

πει να υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες. Όπως γράφει ο R. T. Appleyard για την ελληνική μετανάστευση, «χιλιάδες Έλληνες μπορούν να φτάσουν στο κατώφλι της μετανάστευσης ωθούμενοι από τις δυνατότητες να βρουν δουλειά ή από τους υψηλότερους μισθούς στην Αυστραλία, στις ΗΠΑ, στον Καναδά και σε ορισμένες άλλες χώρες, αλλά, χωρίς την πραγματική ευκαιρία που επιτρέπει την υλοποίηση της επιθυμίας προς μετανάστευση, αυτή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί».² Όλο τον εικοστό αιώνα η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από υψηλή κινητικότητα, η οποία εκφράστηκε με μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, όποτε παρουσιάστηκε η ευκαιρία. Κάθε φορά η ευκαιρία συνδέεται με τη ζήτηση εργατικών χεριών στις υπερπόντιες και τις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής μεταναστών. Χωρίς αυτή τη ζήτηση, η μαζική μετανάστευση των αρχών του αιώνα και της μεταπολεμικής περιόδου θα ήταν αδύνατη. Όμως η κινητικότητα στο χώρο, που εκφράζεται με την εσωτερική και την εξωτερική μετανάστευση, οδηγεί στην επαγγελματική και συχνά στην κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών.

Για τους μετανάστες αγροτικής προέλευσης, οι οποίοι αποτελούν και την πλειοψηφία των Ελλήνων που μεταναστεύουν, η μετανάστευση συνδυάζεται με τη μετακίνησή τους από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα και, σε κάποιο στάδιο του μεταναστευτικού ρεύματος, στον τριτογενή τομέα εργασίας. Στην ανακοίνωσή του ο Ν. Πετρόπουλος παρουσιάζει τη σχέση ανάμεσα στις τρεις μορφές κινητικότητας. Στις ΗΠΑ και τον Καναδά παρατηρούμε τη στροφή των Ελλήνων μεταναστών από το δευτερογενή στον τριτογενή τομέα, ενώ στην Αυστραλία και τη Γερμανία το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται στην ίδια έκταση.

Η επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονη στις επόμενες γενιές. Σ' όλες τις χώρες βλέπουμε ότι η επαγγελματική και κοινωνική θέση των παιδιών των μεταναστών διαφοροποιείται σε σχέση με αυτή των μεταναστών της πρώτης γενιάς, έστω κι αν σε ορισμένες χώρες, όπως στον Καναδά και την Αυστραλία, ο Ν. Πετρόπουλος διαπιστώνει μια σχετική χειροτέρευση στο επίπεδο του εισοδήματος.

Η κοινωνικο-επαγγελματική εξέλιξη που παρατηρούμε εξηγείται από την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των παιδιών των μεταναστών. Αυτή η άνοδος, με τη σειρά της, εξηγείται από τη συμπεριφορά της οικογένειας η οποία, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, όπως άλλωστε και στην Ελλάδα, επενδύει σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο.

Στην ανακοίνωσή του ο Κ. Τσουκαλάς επαναφέρει το πιο σημαντικό ίσως πρόβλημα σε σχέση με τη μετανάστευση. Πρόκειται για το συντηρητικό ή το μετασχηματιστικό χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου.³ Για τον ίδιο, η

2. Appleyard, R. T., «Facteurs Économiques de la Dynamique des Migrations Internationales». Actes du séminaire sur la recherche démographique en liaison avec les migrations internationales, CICRED, 1974, σ. 106.

3. Γύρω από το συντηρητικό χαρακτήρα της μετανάστευσης, βλέπε επίσης το βιβλίο του Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, εκδόσεις Θεμέλιο.

συνολική κοινωνική προέκταση του φαινομένου είναι συντηρητική και όχι μετασχηματιστική. Όπως γράφει, «το κύκλωμα μετανάστευση/παλιννόστηση συμβάλλει αποφασιστικά στην εμπέδωση ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής διάρθρωσης και συνακόλουθα των κυρίαρχων μορφών οικογενειακών στρατηγικών και κοινωνικής κινητικότητας». Αν η διαπίστωση είναι σωστή, η μετανάστευση δεν είναι μόνο έκφραση της κινητικότητας του πληθυσμού ή ενός τμήματος του πληθυσμού, αλλά και η εκτροπή αυτής της κινητικότητας προς κατευθύνσεις που συμβάλλουν στη συντήρηση του συστήματος μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε αυτή η κινητικότητα.

Η κινητικότητα όμως έχει, ούτως ή άλλως, μετασχηματιστικό χαρακτήρα. Η κοινωνία στην οποία ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού παρουσιάζουν έντονη κινητικότητα συγκεντρώνει βασικές προϋποθέσεις για το μετασχηματισμό της. Οι κατηγορίες του πληθυσμού που παρουσιάζουν έντονη κινητικότητα δε χωρούν στις δομές αυτής της κοινωνίας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η μετανάστευση λειτουργεί σαν ασφαλιστική δικλείδα, απορροφώντας τα πιο κινητικά και συνάμα τα πιο δυναμικά στοιχεία της κοινωνίας.

Οι μετανάστες όμως φεύγοντας δεν πρέπει να συμπαρασύρουν βασικές δομές της κοινωνίας. Έτσι είχαν τα πράγματα, όσο το μεταναστευτικό ρεύμα αποτελούσαν από μεμονωμένους μετανάστες που έφευγαν αφήνοντας πίσω τους την οικογένειά τους και όσο τα μεταναστευτικά εμβάσματα χρησιμοποιούνταν στη συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος και επέτρεπαν στην οικογένεια να διατηρεί τη θέση της στις υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Σήμερα όμως ο χαρακτήρας της μετανάστευσης έχει αλλάξει. Η επιμήκυνση του χρόνου παραμονής των μεταναστών στις χώρες υποδοχής οδηγεί στη συγκέντρωση των οικογενειών των μεταναστών στις χώρες αυτές και τούτο έχει σημαντικές συνέπειες όχι μόνο για το μετανάστη και την οικογένειά του, αλλά και για την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της.

Μια απ' αυτές τις συνέπειες εξετάζεται στην ανακοίνωση του Ν. Γλυτσού για τα εισοδήματα και τα εμβάσματα των μεταναστών. Με τη μετατροπή της μετανάστευσης από προσωρινή σε μόνιμη και τη συγκέντρωση των οικογενειών στη χώρα μετανάστευσης, η συμπεριφορά των μεταναστών σε σχέση με τα χρήματα που στέλνουν στην Ελλάδα αλλάζει.

Οι συνέπειες είναι φανερές, επίσης, στο επίπεδο της αλλαγής των στόχων που θέτει ο μετανάστης. Όταν η παραμονή στη χώρα υποδοχής αποκτά μόνιμο χαρακτήρα, οι στόχοι του μετανάστη δε συνδέονται πια, κατά κύριο λόγο, με τη δημιουργία των συνθηκών που θα του επιτρέψουν να επιστρέψει στην Ελλάδα αλλά με τους όρους που θα κάνουν δυνατή την ενσωμάτωσή του ίδιου και των παιδιών του στην κοινωνία της χώρας υποδοχής. Η ενσωμάτωση υλοποιείται με την εκμάθηση της γλώσσας, την απόκτηση στέγης, την ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα, την επαγγελματική εξειδίκευση, τη συμμετοχή σε επαγγελματικές και άλλου τύπου ενώσεις, την άσκηση εκλογικών δικαιωμάτων, την απόκτηση της ιδιότητας του υπηκόου της χώρας στην οποία ζει κ.λπ. Μέσα απ' αυτές τις αλλαγές πραγματοποιείται, άλλωστε, η επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα στην οποία συχνά οδηγεί η μετανάστευση. Αυτές όμως οι αλλαγές δίνουν

στο φαινόμενο της μετανάστευσης έναν έντονα μετασχηματιστικό χαρακτήρα, όχι μόνο στο επίπεδο του μετανάστη και της οικογένειάς του, αλλά και στο επίπεδο της κοινωνίας της χώρας προέλευσής του.

Η Ελλάδα, την οποία εγκατέλειψαν οι μετανάστες στη δεκαετία του '50 για να πάνε κυρίως στις ΗΠΑ, την Αυστραλία και τον Καναδά και στη δεκαετία του '60 για να πάνε κυρίως στη Δυτική Γερμανία, δεν υπάρχει πια. Και σε μεγάλο ποσοστό δεν υπάρχει ακριβώς επειδή, ανάμεσα στο 1950 και το 1980, πάνω από 1.300.000 άτομα μετανάστευσαν αναζητώντας καλύτερες συνθήκες δουλειάς και ζωής στις υπερπόντιες και τις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών. Κυρίως όμως άλλαξε χωρίς αυτούς.

Ο Γ. Γκιζέλης στην ανακοίνωσή του παρουσιάζει την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην ιδέα που έχει ο μετανάστης για την Ελλάδα σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του στο εξωτερικό και στις πολιτισμικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Οι μετανάστες, κυρίως αυτοί που πήγαν στις υπερπόντιες χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών, δεν παρακολούθησαν τις αλλαγές που έγιναν στην Ελλάδα καθ' όλη την περίοδο της απουσίας τους. Τα ταξίδια τους στην Ελλάδα διαρκούσαν πολύ λίγο και δεν τους επέτρεπαν να καταλάβουν τι ακριβώς άλλαξε και τι έμεινε το ίδιο. Στο εξωτερικό όλα αυτά τα χρόνια έζησαν με τις εικόνες που είχαν από την Ελλάδα τη στιγμή που έφυγαν. Επίμονα και τραυματικά μπήκαν στην κοινωνία των νέων πατριδών, δέχτηκαν τον πολιτισμό στον οποίο είχαν πρόσβαση και όλα άλλαξαν γι' αυτούς, εκτός από το φανταστικό και ιδεολογικό πλέγμα μέσα στο οποίο κράτησαν την Ελλάδα ανέπαφη, ανέγγιχτη, αναλλοίωτη. Έτσι, όσο τραυματική ήταν η μεταναστευτική εμπειρία τους, άλλο τόσο τραυματική γίνεται και η εμπειρία της επιστροφής τους. Γιατί η Ελλάδα που ήξεραν δεν υπάρχει πια. Συνεπώς σήμερα ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που θέτει η μετανάστευση είναι η επιστροφή και η επανένταξη των μεταναστών σε μια κοινωνία που η δεκτικότητά της δεν είναι και τόσο μεγάλη.

Πέρα όμως από τα προβλήματα που θέτει η μετανάστευση ως συνολικό φαινόμενο, υπάρχουν και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ομάδες του πληθυσμού που εμπλέκονται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στη διαδικασία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης.

Κάθε μεταναστευτικό ρεύμα αποτελείται από άνδρες και γυναίκες διαφόρων ηλικιών. Η κατανομή των μεταναστών κατά ηλικία και φύλο εξαρτάται από τη χρονική στιγμή που παρατηρείται το μεταναστευτικό ρεύμα.

Στην πρώτη φάση της μετανάστευσης, το μεταναστευτικό ρεύμα, στο μεγαλύτερο ποσοστό του, αποτελείται από νέους χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις. Πρόκειται για τα άτομα που παρουσιάζουν μεγάλη κινητικότητα και σχετικά χαλαρούς δεσμούς με τη χώρα προέλευσής τους. Αργότερα μπαίνουν στη μεταναστευτική διαδικασία και άτομα μεγαλύτερης ηλικίας με οικογενειακές υποχρεώσεις, ενώ οι μετανάστες της πρώτης περιόδου αρχίζουν, κι αυτοί, να δημιουργούν οικογένειες.

Παράλληλα παρατηρούμε μια επιμήκυνση του χρόνου παραμονής των μεταναστών στις χώρες υποδοχής, γεγονός που οδηγεί στη συγκέντρωση των οικο-

γενειών τους εκεί και στη δημιουργία στις χώρες υποδοχής συμπαγών εθνικών ομάδων που συμβάλλουν αποφασιστικά στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και στην αυτοτροφοδότηση του μεταναστευτικού ρεύματος. Οι αλλαγές στη σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος μας υποχρεώνουν να ασχοληθούμε με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν η δεύτερη γενιά των μεταναστών, οι γυναίκες μετανάστριες και τα άτομα της τρίτης ηλικίας.

Η Α. Αμνρά επιχειρεί, ίσως για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία για τη μετανάστευση, την παρουσίαση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα άτομα της τρίτης ηλικίας τα οποία εμπλέκονται στη διαδικασία της μετανάστευσης.

Το πέρασμα από την προσωρινή στη μόνιμη μετανάστευση οδήγησε στη διάγκωση του αριθμού των ηλικιωμένων τόσο στις υπερπόντιες, όσο και στις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής μεταναστών. Η έξοδός τους από την αγορά εργασίας και η έλλειψη συντρόφου, μαζί με τη χαλάρωση των δεσμών της οικογένειας, οδηγούν συχνά τα άτομα αυτά στην απομόνωση και τη φτώχεια. Οι μετανάστες που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία αντιμετωπίζουν πρόσθετα προβλήματα, γιατί συχνά δε χειρίζονται με επάρκεια τη γλώσσα της χώρας υποδοχής και δεν έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες που ασχολούνται με τα προβλήματά τους.

Η Κ. Κουφάκου αναλύει τη θέση της γυναίκας στη μεταναστευτική διαδικασία και ειδικότερα της Ελληνίδας μετανάστριας στην Αυστραλία. Επισημαίνει την υποδεέστερη θέση που κατέχει η Ελληνίδα στην Αυστραλία σε σύγκριση με τον άνδρα και συχνά σε σύγκριση με τις γυναίκες άλλων εθνικοτήτων.

Οι Μ. Χαρίτου-Φατούρου, Μ. Δικαίου και Δ. Σακκά μελετούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά των μεταναστών και ειδικότερα τα παιδιά που έχουν μεταναστείσει πρόσφατα για να επανασυνδεθούν με τους γονείς τους. Στην ανάλυσή τους συσχετίζουν τις επιδράσεις της πολιτισμικής αλλαγής (μακρο-οικονομική προσέγγιση) και της γονεϊκής αποστέρησης (μικρο-οικονομική προσέγγιση). Προτείνουν τη δημιουργία μιας συμβουλευτικής επιτροπής για τους μετανάστες γονείς, η οποία θα τους βοηθήσει να αντιμετωπίσουν τα όλο και μεγαλύτερα προβλήματα που παρουσιάζονται με τη μετανάστευση και την παλιννόστηση των παιδιών τους. Ακόμα η επιτροπή αυτή θα μπορέσει να ευαισθητοποιήσει τους μετανάστες σε σχέση με τον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον πολιτιστικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν και να πιέσει για τη διαμόρφωση πολιτικών που θα στοχεύουν περισσότερο στην ενσωμάτωση, παρά στην αφομοίωση των μεταναστών στις κοινωνίες των χωρών υποδοχής.

Η διάκριση ανάμεσα στην ενσωμάτωση και την αφομοίωση των μεταναστών είναι σημαντική και συμβαδίζει με την προβληματική που αναπτύσσεται σήμερα στις χώρες της ΕΟΚ.⁴ Η ενσωμάτωση επιτρέπει στο μετανάστη να διατηρήσει την πολιτιστική του ταυτότητα και τους δεσμούς του με την κοινωνία προέλευ-

4. Βλέπε έκθεση της Επιτροπής Ειδικών προς την Επιτροπή για τις Μεταναστευτικές Πολιτικές και την Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Σεπτέμβριος 1990.

σης, γεγονός που βοηθά στην επανένταξή του σ' αυτή, όταν αποφασίσει να επιστρέψει. Αντίθετα, η αφομοίωση οδηγεί στην οριστική ένταξη του μετανάστη στην κοινωνία της χώρας υποδοχής.

Με τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας, και κατ' επέκταση της πολιτισμικής ταυτότητας, ασχολείται ο Β. Αφένδρας. Η ανάλυσή του μας δείχνει το ρόλο που διαδραματίζουν το σχολείο και η ύπαρξη συμπαγούς ελληνικής κοινότητας. Συγχρόνως όμως απαιτείται η παρουσία του ελληνικού κράτους, η βοήθεια στις κοινότητες, η δημοκρατική λειτουργία τους, που θα συμβάλει στην αντιπροσωπευτικότητά τους, η δημιουργία σχολείων, η αποστολή ειδικευμένου εκπαιδευτικού προσωπικού, η συγγραφή βιβλίων προσαρμοσμένων στις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χώρα, η ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων και η επαφή των μεταναστών με τη σημερινή Ελλάδα, όπως πραγματικά είναι και όχι όπως υπάρχει στη φαντασία των μεταναστών.

Όσο οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης των μεταναστών γίνονται πιο αποτελεσματικοί, τόσο η ελληνική παρουσία πρέπει να εντείνεται. Γιατί η ενσωμάτωση που δε συνδυάζεται με τη δημιουργία μηχανισμών διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών οδηγεί μοιραία στην αφομοίωσή τους. Μια αφομοίωση από την οποία κανείς δεν κερδίζει. Ούτε οι μετανάστες, γιατί η διαδικασία αφομοίωσής τους είναι τραυματική και τους εντάσσει σε ένα περιθωριακό πολιτισμικό σύστημα, ούτε η χώρα υποδοχής, γιατί χάνει τα πλεονεκτήματα που προσφέρει μια πολυπολιτισμική κοινωνία, ούτε βέβαια η χώρα προέλευσης, η οποία χάνει οριστικά έναν πολιτιστικό της φορέα. Η παρουσία εκτός Ελλάδας του ενός τρίτου περίπου του ελληνισμού αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής διεύθυνσης. Η αξιοποίηση όμως αυτού του παράγοντα προϋποθέτει μια νέα μεταναστευτική πολιτική, μια άλλη αντιμετώπιση της μετανάστευσης και των μεταναστών.

Στο κείμενό του ο Ν. Γλυτσός αναλύει και συγκρίνει τα μεταναστευτικά εμβάσματα από την Αυστραλία και τη Δυτική Γερμανία. Από τη ροή και το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων παρατηρούμε το διαφορετικό χαρακτήρα των δύο μεταναστευτικών ρευμάτων αλλά και την τάση τους προς εξομοίωση, όσο η μετανάστευση προς τη Δυτική Γερμανία αποκτά μόνιμο χαρακτήρα και η συγκέντρωση των οικογενειών εκεί διαφοροποιεί τις σχέσεις του μετανάστη με την ελληνική κοινωνία.

Ακόμα ο Ν. Γλυτσός μάς προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία και παρατηρήσεις για την εισοδηματική θέση των Ελλήνων και των Ελληνίδων στην Αυστραλία και για το ρόλο των μεταναστευτικών εμβασμάτων από την Αυστραλία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αυτής της χώρας με την Ελλάδα.

Όπως είπαμε ήδη, ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων μεταναστών έχει επιστρέψει στην Ελλάδα. Οι περισσότεροι για οικογενειακούς λόγους ή για λόγους που συνδέονται με την εκπαίδευση των παιδιών τους. Τα προβλήματα της επανένταξής τους στην ελληνική κοινωνία είναι πολλά και δυσπεπλάτα. Το πιο σημαντικό από αυτά αφορά την ένταξη των παιδιών τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Μ' αυτά ακριβώς τα προβλήματα ασχολείται ο Γ. Μάρκου

στην ανακοίνωσή του η οποία στηρίζεται στα αποτελέσματα μιας έρευνας για τη σχολική ένταξη των παλιννοστούτων μαθητών, που έγινε ταυτόχρονα από τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Ιωαννίνων σ' ένα δείγμα 98 παιδιών που γεννήθηκαν στο εξωτερικό, 80 γονέων και 53 εκπαιδευτικών της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας είναι πολύ χρήσιμα και μπορούν να οδηγήσουν στη λήψη μέτρων που θα βοηθήσουν τα παιδιά των μεταναστών που επιστρέφουν να ενταχθούν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σίγουρα τα κείμενα που δημοσιεύουμε σ' αυτό τον τόμο δεν εξαντλούν τα προβλήματα που θέτει η ελληνική μετανάστευση, η οποία σε διαδοχικά κύματα και για διαφορετικές αιτίες δημιούργησε τον ελληνισμό της διασποράς στις υπερωκεάνειες και τις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών. Αυτή η άλλη Ελλάδα, που τόσο λίγο την ξέρουμε και τόσο πολύ την αγνοούμε, αποτελείται από διαφορετικές γενιές μεταναστών, με διαφορετικό βαθμό ενσωμάτωσης στις χώρες υποδοχής. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που έχουν σχέση με τον εκτός Ελλάδας ελληνισμό είναι απαραίτητη, αν δε θέλουμε να περάσουμε από «τη μνήμη στη λήθη», όπως ευφυώς τιτλοφορήθηκε μια μελέτη για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων που ζουν στο Βέλγιο.

Όπως είδαμε, μια δεύτερη σειρά προβλημάτων συνδέονται με την ενσωμάτωση των Ελλήνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα. Το πέρασμα από τις μνήμες που έχουν για την Ελλάδα στη γνώση της ελληνικής κοινωνίας προϋποθέτει μια επίμονη προσπάθεια, στην οποία ο μετανάστης που επιστρέφει δεν πρέπει να μείνει αβοήθητος, αν δε θέλουμε να νιώθει ξένος στην ίδια του την πατρίδα.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η Ελλάδα έχει γίνει χώρα υποδοχής μεταναστών και πως οι ξένοι στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν τα ίδια πάνω κάτω προβλήματα με τους Έλληνες στο εξωτερικό. Η γνώση του άλλου αποτελεί το ασφαλέστερο μέσο για την αποδοχή και την ενσωμάτωσή του και το ασφαλέστερο μέσο για να μην οδηγηθούμε στην ξενοφοβία και το ρατσισμό.